

СТАН ЙОНІВ ЛІТІЮ В ІНТЕРКАЛЬОВАНИХ КРИСТАЛАХ GaSe:Li

З. Д. Ковалюк¹, В. В. Слинько¹, О. Г. Хандожко²

¹ Чернівецьке відділення інституту проблем матеріалознавства НАН України,
вул. І. Вільде, 5, Чернівці, 58001, Україна

² Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2, Чернівці, 58012, Україна

(Отримано 9 липня 2001 р.; в остаточному вигляді — 9 вересня 2002 р.)

Досліджено спектри ЯМР та ЯКР ізотопів ⁶⁹Ga, ⁷¹Ga, ⁷Li в інтеркальованих кристалах GaSe:Li з концентрацією $N_{Li} = 2.5 \times 10^{18} \text{ см}^{-3}$ і $1.3 \times 10^{20} \text{ см}^{-3}$. Характер спектрів ЯМР ⁷Li свідчить про існування в міжшаровому просторі двох станів йонів літію — рухливих йонів Li⁺ та фіксованих, жорстко зв'язаних із ґраткою. В останньому випадку спостерігається квадрупольне розширення резонансних ліній.

Ключові слова: інтеркальовані кристали, йони, зарядовий стан, міжшаровий простір, резонансні спектри, квадрупольне розширення.

PACS number(s): 76.60.-k, 76.60.-Gv

ВСТУП

Шаруваті кристали групи GaS є унікальними матеріалами для дослідження внутрішньої рухливості йонів у твердих тілах. Структура таких кристалів складається із чотирикратних шарів, упакованих у послідовності аніон–катіон–катіон–аніон. У шарах діє переважно ковалентний зв'язок, між шарами — слабкий зв'язок типу Ван дер Ваальса [1]. Методом інтеркалювання можна вводити у вандерваальсівський простір домішки й вивчати механізми йонного переносу. Особливо цікаві в цьому плані йони з малим йонним радіусом (зокрема Li), що схильні до дифузії. Стан таких йонів істотно залежить від їхньої концентрації, оскільки інтеркалювання змінює міжшарову взаємодію.

Раніше ми досліджували спектри ЯМР ⁷Li (ядерний спіт $I = 3/2$, йонний радіус $R_{Li^+} = 0.68 \text{ \AA}$) в кубічних кристалах SnTe, легуваних літієм [2]. Резонансні спектри за формою та структурою були схожі на аналогічні спектри ⁷Li у водному розчині Li₂SO₄, що свідчило про дифузю йонів літію по вакансіях олова в SnTe. При цьому квадрупольного розширення резонансних ліній не виявлено. Очевидно, інша картина повинна спостерігатися при перебуванні йонів літію в міжшаровому просторі анізотропного GaSe, якщо врахувати його кристалічну структуру. В цій праці проведено дослідження спектрів ядерного маг-

нетного (ЯМР) та ядерного квадрупольного (ЯКР) резонансів на ізотопах ⁶⁹Ga, ⁷¹Ga та ⁷Li в інтеркальованих кристалах GaSe:Li і на їхній основі проаналізовано стан домішкової системи.

І. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Кристали GaSe отримані методом Бріджмена, при якому, в основному, одержують (згідно з рентгенівськими даними) гексагональну ϵ -модифікацію GaSe. У ϵ -GaSe елементарна ґратка охоплює два 4-кратних шари, зміщені один щодо іншого паралельно площині oxy на величину $\alpha/2$, де α — параметр ґратки [1]. Інтеркалювання GaSe літієм проведено електрохімічним методом, при якому зразок знаходиться в контакті з електролітом. На основі радіоізотопного аналізу встановлено, що концентрація впроваджених йонів інтеркалянта зростає зі збільшенням величини сили струму й часу інтеркалювання за експоненційним законом [3,4]. Отже, змінюючи вказані параметри, можна одержувати концентрації впроваджених домішок у широкому діапазоні. У таблиці наведені електричні параметри досліджуваних зразків залежно від концентрації N_{Li} . Видно, що домішка літію виявляє донорну дію, що узгоджується з результатами, які ми одержали з електронного парамагнетного резонансу (ЕПР).

Сполука	$N_{Li}, \text{ см}^{-3}$	$p, \text{ см}^{-3}$	$\sigma_{\perp C}, \text{ Ом}^{-1} \cdot \text{ см}^{-1}$	$\mu_{\perp C}, \text{ см}^2/\text{В} \cdot \text{ с}$
GaSe	—	4.1×10^{14}	1.64×10^{-3}	25
GaSe:Li	2.5×10^{18}	1.2×10^{14}	3.84×10^{-4}	20
GaSe:Li	1.3×10^{20}	6.0×10^{13}	1.54×10^{-4}	16

Таблиця. Електричні параметри GaSe, інтеркальованого літієм.

У вільному стані атоми літію мають електронну конфігурацію $1s^2 2s^1$. Відсутність ЕПР сигналу на йонах Li в GaSe свідчить про те, що вони вже не володіють неспареним спіном. Очевидно, тут є ефект, установлений в [5] при вивченні рухливості йонів літію в інтеркальованих кристалах Nb_3Se_4Li методом ЯМР. У процесі інтеркаляції атоми літію йонізуються, передають $2s^1$ -електрони матриці і тому знаходяться в зарядовому стані Li^+ (конфігурація $1s^2$).

Спектри ЯМР ізотопів ^7Li , ^{69}Ga і ^{71}Ga (ядерний спін $I = 3/2$) записували на спектрометрі широких ліній методом швидкого безмодуляційного сканування магнетного поля в ділянці резонансних умов на частоті 13.495 МГц [6]. Застосування спін-детектора індукційного типу й цифрового накопичувача-аналізатора Ф37 забезпечили високу чутливість спектрометра. Дослідження ЯМР проведено на зразках-пакетах, що складаються з 10–15 монокристалічних пластин. Така методика виготовлення зразків значно збільшує відношення сигнал/шум.

Дослідження ЯКР на ізотопах ^{69}Ga , ^{71}Ga і ^7Li (з квадрупольними моментами $eQ = +0.232 \times 10^{-24}$, $+0.146 \times 10^{-24}$ і -0.042×10^{-24} см² [7]) проведено стаціонарним методом на монокристалічних зразках об'ємом 0.25–10 см³. Використано типову схему спектрометра, яку звичайно застосовують при розгортці спектрів із синхронною демодуляцією резонансних сигналів [8]. Спектри записували методом зєман-модуляції при $T = 291$ К.

II. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Нам не вдалося виявити ЯМР-поглинання на ядрах ^{69}Ga і ^{71}Ga в інтеркальованих кристалах GaSe:Li. В SnTe:Ga кубічної сингонії таке поглинання спостерігали [9]. Очевидно, у першому випадку істотною є квадрупольна взаємодія ядер галію з неоднорідним (аксіально-симетричним [10]) електричним полем GaSe. Запишемо вираз для енергії квадрупольної взаємодії у випадку аксіально-симетричного електричного поля при відсутності магнетного поля [8]:

$$W_M = \frac{eQ \cdot q_{zz}}{4I(2I-1)} [3M^2 - I(I+1)], \quad (1)$$

де M — магнетне квантове число, що приймає значення $I, I-1, \dots, -I$, q_{zz} — градієнт електричного поля в місці розташування ядра. Якщо накласти магнетне поле вздовж осі симетрії електричного поля, енергія квадрупольної взаємодії просто складається з енергією взаємодії магнетного моменту ядра з магнетним полем.

З формули (1) видно, що квадрупольна взаємодія виникає лише при наявності як квадрупольного моменту, так і градієнта електричного поля q_{zz} . З огляду на особливості кристалічної структури GaSe

(кожен атом Ga оточений трьома атомами Se й одним атомом Ga) можна зробити висновок про значний градієнт q_{zz} на ядрах ^{69}Ga і ^{71}Ga . Очевидно, через значне квадрупольне розширення резонансних ліній ми не змогли спостерігати ЯМР на ^{69}Ga і ^{71}Ga в кристалах GaSe:Li.

Для перевірки цієї гіпотези проведено дослідження ЯКР на ізотопах галію в GaSe:Li. Коротко зупинимося на отриманих результатах, які яскравіше виражені на ядрах ^{69}Ga . Згідно з правилами відбору для ядер зі спіном $I = 3/2$ має спостерігатися один перехід ($\pm 1/2 \leftrightarrow \pm 3/2$) [8], резонансна частота якого визначається виразом:

$$\nu = \frac{eQ \cdot q_{zz}}{2} \sqrt{1 + \frac{\eta^2}{3}}, \quad (2)$$

де η — параметр асиметрії градієнта електричного поля на ядрі. Для GaSe $\eta = 0$ [10].

Однак у спектрах ЯКР при $T = 291$ К реєструються два чітко виражених дублети, вершини піків яких відповідають частотам 19.125; 19.133; 19.174 і 19.185 МГц (рис. 1). Поява двох дублетів зумовлена існуванням ϵ і γ -політипів GaSe в досліджуваних зразках. Виникнення ж дублета пояснюється тим, що в елементарній ґратці кожного з політипів є два різні стани Ga [10].

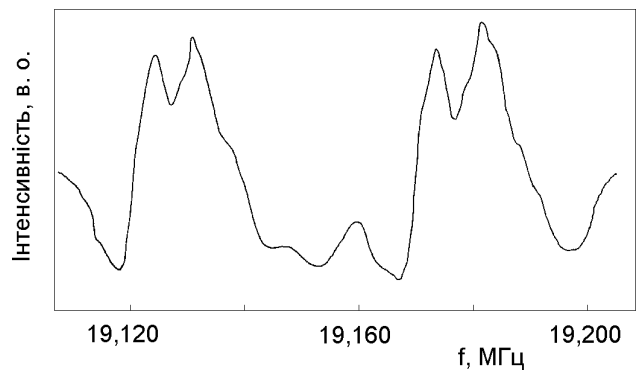

Рис. 1. Спектр ЯКР ^{69}Ga в монокристалах GaSe при $T = 291$ К. Наведена друга похідна резонансного поглинання.

Характер спектрів ЯКР (зокрема чіткість ліній та їхня інтенсивність) свідчить про великі градієнти q_{zz} на ядрах галію в ϵ і γ -політипах GaSe, що унеможливило спостереження ЯМР на ^{69}Ga і ^{71}Ga . Протилежні результати отримано на ядрах ^7Li . Незважаючи на наявність квадрупольного моменту, ЯКР на ^7Li не спостерігаємо. Проте ЯМР-поглинання реєструється без труднощів. На рис. 2 зображено динаміку форми резонансної лінії залежно від концентрації N_{Li} . Криві б і в записано при різних напрямках магнетного поля В щодо шару.

Резонансні лінії є суперпозицією вузької та широкої ліній (рис. 2). При $N_{Li} = 2.5 \times 10^{18} \text{ см}^{-3}$ на фоні широкої лінії малої інтенсивності спостерігаємо вузьку лінію ЯМР шириною $\Delta B = 60 \div 80 \text{ мГс}$ (рис. 2а). У водяному розчині Li_2SO_4 вона була такою ж, тоді як у кристалічному Li_2CO_3 $\Delta B > 1 \text{ Гс}$.

У зразках з $N_{Li} = 1.3 \times 10^{20} \text{ см}^{-3}$ спостерігаємо збільшення інтенсивності лише широкої лінії (рис. 2б, в). Слід відзначити, що часи ядерної спіногради релаксації T_1 для компонент спектра досить різні. Останнє встановлено при вивченні динаміки зміни відносної інтенсивності компонент спектра при варіації рівня височастотного поля H_1 на зразку.

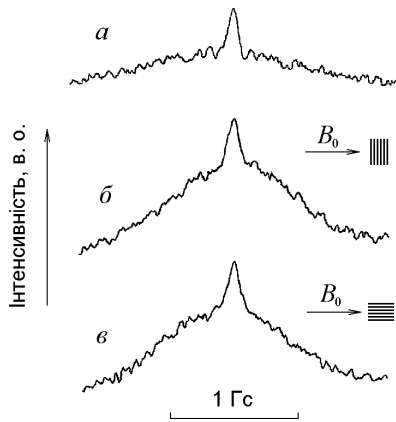

Рис. 2. Спектри ЯМР ${}^7\text{Li}$ в інтеркальованих кристалах GaSe:Li при $N_{Li} = 2.5 \times 10^{18}$ (а) та $1.3 \times 10^{20} \text{ см}^{-3}$ (б, в).

Так, вузька лінія не зазнавала помітного насичення аж до $H_1 = 50 \div 80 \text{ мГс}$, тоді як насичення для широкої лінії відбувалося в полях $H_1 = 5 \div 7 \text{ мГс}$. У зв'язку з цим для одержання неспотвореної насичення картини спектра використовували невеликі значення H_1 .

З проведеного комп'ютерного аналізу випливає, що форма вузьких резонансних ліній близька до лоренцової. Така форма характерна для рухливих ядер у рідинах, де швидко змінюється локальне поле ($H_{\text{лок}}$) на ядрах не викликає розширення лінії. Таким чином, можна зробити висновок, що вузькій лінії відповідають йони Li^+ , які не зв'язані жорстко з ґраткою, а рухаються між моношарами селену, тобто їхній стан подібний до стану йонів Li в рідині. Відсутність квадрупольного розширення вузьких ліній ЯМР при $eQ \neq 0$ вказує на нульовий ґradient електричного поля на рухомих ядрах літію. Із порівняння ширини ліній ЯМР ${}^7\text{Li}$ в GaSe і SnTe ($\Delta B_{Li} \simeq 70$ і 260 мГс) виходить, що інтенсивніша дифузія йонів літію відбувається в першому випадку.

Форма широких ліній ($\Delta B = 700 \div 900 \text{ мГс}$) при $N_{Li} = 2.5 \times 10^{18}$ і $1.3 \times 10^{20} \text{ см}^{-3}$ близька до ґаус-

сової, що є типовим для фіксованих ядер у твердих тілах. Найімовірніше припустити, що широка лінія спектра пов'язана з тією частиною позитивно заряджених йонів Li^+ , яка притягується до негативно заряджених моношарів селену і стає жорстко зв'язаною з ґраткою. Зі збільшенням N_{Li} кількість фіксованих йонів літію в міжшаровому просторі зростає, що проявляється у збільшенні інтенсивності широкої лінії (рис. 2а і б, в).

Як вище відзначалось, спектри ЯМР в інтеркальованих кристалах GaSe:Li є суперпозицією вузької та широкої ліній. Звідси випливає, що в міжшаровому просторі GaSe існують як рухливі йони, так і фіксовані йони Li^+ . На користь висновку про два стани йонів літію служать аналогічні спектри, які ми отримали на ядрах ${}^{23}\text{Na}$ в гіроскопічному тіосульфаті натрію.

Розширення ліній ЯМР на фіксованих ядрах ${}^7\text{Li}$ може бути результатом як диполь-дипольної взаємодії ядер, так і квадрупольної взаємодії ядер з ґradientом електричного поля. Можливість розширення ліній за рахунок надтонкої взаємодії ${}^7\text{Li}$ з носіями заряду виключається через низьку концентрацію дірок у GaSe:Li (таблиця).

Для диполь-дипольної взаємодії ширину ліній визначаємо локальним полем, що створюється ядром на сусідньому ядрі [11]:

$$H_{\text{лок}} = \frac{\hbar\gamma}{a^3}, \quad (3)$$

де $\hbar = h/2\pi$, h — постійна Планка, a — відстань між тотожними ядрами, γ — гіромагнетне відношення ядра. Ураховуючи відносний об'єм міжшарового простору в структурі GaSe, ми знайшли відстань між йонами Li^+ при $N_{Li} = 1.3 \times 10^{20} \text{ см}^{-3}$ ($a = 19 \text{ \AA}$). Розраховане за формулою (3) $H_{\text{лок}}$ складає 1.58 мГс , що значно менше від ширини широкої компоненти спектра ($\Delta B = 700 \div 900 \text{ мГс}$). Таким чином, можна зробити висновок, що має місце квадрупольне розширення ліній ЯМР на фіксованих ядрах ${}^7\text{Li}$.

На рис. 2 наведені спектри ЯМР ${}^7\text{Li}$, які одержано при перпендикулярному (б) і паралельному (в) напрямкам магнетного поля B_0 щодо шарів. Практично вони ідентичні. Це означає, що ґradient електричного поля на жорстко зв'язаних із ґраткою ядрах залишається майже незмінним при зміні напрямку B_0 . Тому можна припустити, що фіксовані йони літію знаходяться в тетраедричних порожнечах, утворених моношарами селену сусідніх шарів. Утворення таких порожнеч цілком імовірно для ϵ і γ -політипів GaSe [2, 10].

Необхідно підкреслити, що сам факт спостереження ЯМР на ядрах ${}^7\text{Li}$ (при відсутності ЯКР-сигналів) свідчить про дуже незначний ґradient q_{zz} в міжшаровому просторі GaSe. І тому квадрупольні ефекти виявляються лише в розширенні резонансних ліній ЯМР.

- [1] Y. Depeursinge, *Nuovo Cimento* **64 B**, 111 (1981).
 [2] S. D. Letyuchenko, E. I. Slynko, K. D. Tovstyuk, O. G. Khandozhko, N. K. Tovstyuk, *Phys. Status Solidi B* **128**, K87 (1985).
 [3] И. И. Григорчак, З. Д. Ковалюк, С. П. Юрценюк, *Неорг. матер.* **17**, 412 (1981).
 [4] З. Д. Ковалюк, В. К. Лукьянюк, *Журн. прикл. спектроскоп.* **47**, 850 (1987).
 [5] Ю. Г. Кригер, А. В. Мищенко, А. Р. Семенов, С. В. Ткачев, В. Е. Федеров, *Физ. тверд. тела* **42**, 251 (2000).
 [6] А. Г. Хандожко, Е. И. Слынько, В. Н. Ермаков, *Приборы техн. эксп.* **1**, 129 (1980).
 [7] М. В. Власова, Н. К. Каказей, А. М. Калиниченко, А. С. Литовченко, *Радиоспектроскопические свойства неорганических материалов. Справочник* (Наукова думка, Киев, 1987).
 [8] В. С. Гречишкин, *Ядерные квадрупольные взаимодействия в твердых телах* (Наука, Москва, 1973).
 [9] Е. И. Слынько, А. Г. Хандожко, С. Д. Летюченко, А. Г. Копыл, В. Н. Кравченко, *Материалы электронной техники* Сб. научн. труд., (Днепропетровск, 1987).
 [10] I. T. Bastov, I. D. Cambell, H. J. Whitfield, *Solid State Commun.* **39**, 307 (1981).
 [11] А. Абрагам, *Ядерный магнетизм* (Иностран. лит., Москва, 1963).

THE STATE OF Li IONS IN INTERCALATED CRYSTALS GaSe:Li

Z. D. Kovalyuk¹, V. V. Slynko¹, O. G. Khandozhko²

¹*Chernivtsi Department of the Institute of Materials Science Problems of the National Acad. Sci. of Ukraine,
5 I. Vilde Str., Chernivtsi, UA-58001, Ukraine,*

²*Yu. Fed'kovych Chernivtsi National University,
2 Kotsyubinski Str., Chernivtsi, UA-58012, Ukraine*

The NMR and NQR spectra of the ⁶⁹Ga, ⁷¹Ga, ⁷Li isotopes have been investigated in intercalated GaSe:Li crystals with $N_{\text{Li}} = 2.5 \times 10^{18}$ and $1.3 \times 10^{20} \text{ cm}^{-3}$. The character of NMR spectra of ⁷Li specifies the existence in the interlayer space of two lithium states-mobile Li⁺ ions and fixed ones. The quadrupole broadening of the resonance lines is observed in the last case.